

Трач А. С., ОНУ імені І.І. Мечникова

СТРУКТУРНІ ТА ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Стаття присвячена проблемам концептуалізації пострадянських політичних трансформацій. Дано огляд основних структурних та історичних факторів. Внесено пропозиції щодо осучаснення транзитологічної парадигми та напрямків подальших досліджень.

Постановка проблеми. В центрі уваги класичної транзитології перебувають два переходи: політичний (від авторитаризму до демократії) та економічний (від адміністративної до ринкової економіки). Логіка трансформації, як її розуміли транзитологи, лінійна: ринкові реформи та демократичні вибори прирікають транзит на успіх, попри контекстуальні та структурні особливості. Однак непростий хід пострадянських трансформацій привернув увагу науковців

до контексту переходу – тобто до тих структурних та історичних факторів, яким свого часу надавала вирішальне значення теорія модернізації. Осмислення впливу контексту на перебіг пострадянських трансформацій постає важливим завданням для науковців пострадянських країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо не торкатись загальновідомих класичних праць Д.Растоу, Х.Лінц, А.Степана, А.Пшеворські та ін., то серед вітчизняних та російських вчених можна виділити праці В.Гельмана, В. Горбатенка, О. Дергачова, О.Долженкова, Ф. Рудича, О. Фісуна. Серед них – методологічно важливі праці А. Колодій [1], А. Мельвіля [2], О.Романюка [3]. Разом із тим, робляться іще лише перші кроки в зверненні уваги від процедурних аспектів демократизації на її структурні, контекстуальні фактори.

Метою статті є повернути увагу до значення контексту, у якому здійснюється спроба демократичного переходу, а саме розглянути значення структурних та історичних факторів, що впливають на трансформаційні процеси у країнах пострадянського простору, уточнити їх роль в політичному процесі пострадянських країн, а на цій основі – внести запропонувати своє бачення їх місця в трансформаційних процесах, а також окреслити напрямки подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що класична концепція демократичного транзиту приділяла ключову увагу процедурним факторам [Див.: 4; 5], нехтуючи культурними, історичними, структурними та іншими контекстуальними особливостями переходу, слід в рамках ревізії постулатів транзитології звернути саме на ці фактори особливу увагу. Зокрема, реалізацію всіх національно-державних проєктів на пострадянському просторі, незалежно від ступеня успішності їх результатів і стартових умов, необхідно розглядати у контексті краху Радянського Союзу і обумовлених ним характерних рис імперської спадщини.

Реальність існування такого інституційного та аксіологічного спадку в деяких державах пострадянського простору визнається не тільки теоретиками. В деякій мірі відтворення радянської моделі економічної інтеграції можливо і в політичній практиці – наприклад, початок інституціоналізації Євразійського союзу. Як би не називали вчені і політики нинішні держави-колишні члени СРСР – нові незалежні, пострадянські, посткомуністичні, постсоціалістичні держави, в які б структури й організовані програми вони не оформлялися (від СНД до «Східного партнерства», від ОДКБ до ГУАМ), наскільки б не були далекі зараз у своєму розвитку від стану в 1990-1991 роках, стартова точка становлення їх нинішньої державності – це розпад СРСР.

У свою чергу, розпад будь-яких імперських утворень, включаючи Радянський Союз, характеризується загальними наслідками: зростає конкуренція між різними політичними, економічними, культурними центрами, як зовнішніми, так і внутрішніми, відбувається деконсолідація кордонів різного роду. Субцентри і зовнішні центри намагаються виступити в ролі наступників колишнього імперського центру, включаючи концентрацію ресурсів і легітимують цінностей. Це призводить до активізації розбіжностей між різними політичними силами, групами населення, до конкуренції публічних дискурсів щодо встановлюють питань. Результатом такої ситуації є створення вкрай несприятливих умов для зміцнення центрів нових держав, їх легітимації, формування стандартних універсальних норм і правил.

Всім державам колишнього СРСР, на відміну від країн Латинської Америки та Південної Європи в рамках третьої «хвилі демократизації», довелося зіткнутися з потрійним переходом: від інститутів провінції або колоній імперії до суверенно-державним, від командної економіки до ринкової, від комуністичної системи до демократичної або навіть четвертим транзитом – на додаток до трьох інших – від імперської ідентичності до національної [6, с. 38]. При цьому «перший транзит» був полегшений наявністю інфраструктур колишньої метрополії тільки в Росії і державах Балтії, що мають короткий досвід державної статусності між світовими війнами. Так чи інакше у всіх чотирьох транзитах брали участь усі держави колишнього СРСР – в т.ч. спільність стартових умов дозволяє говорити про існування аналітичного поняття пострадянського простору, що описує відповідний географічний феномен.

Розпад імперського утворення визначив ряд факторів, які впливають на процеси державного будівництва. Зокрема, формалізоване (інтеграція в наднаціональні структури) і неформалізовані (перехід під вплив нових центрів сили) включення в міжнародні процеси в якості самостійних факторів. Деякі нові незалежні держави (Грузія, Таджикистан, Киргизія, Узбекистан, Молдова, Азербайджан, Вірменія) разом з набуттям нового статусу держави-члена ООН взагалі вперше у новітній історії отримали нову відповідальність у вигляді самостійного управління територіями.

Консолідація кордонів після розпаду СРСР була об'єктивно необхідна – тільки 16 % кордонів між колишніми республіками були реально нанесені на місцевості, решта залишалися «олівцевими кордонами» на картах [7, с. 127]. Нові незалежні держави виявилися нездатні охороняти власні кордони. Ці функції були покладені на радянських (і потім – російських) прикордонників. Російська ж чо-

тирнадцята армія в 1992 році зупинила бойові дії у внутрішньому конфлікті молдавських властей і бійців за незалежність Придністров'я. Деякі колишні республіки, знайшовши можливість самостійно вибрати наднаціональні утворення і ступінь інтеграції в них, кинулися під протекторат потужних геополітичних гравців. Зокрема, прибалтійські держави вступили в ЄС та НАТО, а Україна і Грузія заявили про бажання пройти аналогічний шлях. Киргизстан, Узбекистан, Азербайджан і Білорусь досить вміло лавірують між Росією і Заходом, надаючи свої території то для військових баз, то для трубопроводів, то для реалізації політичних проєктів, конкуруючих на пострадянському просторі факторів. Будучи найбільш послідовними союзниками Росії, Білорусь і Вірменія не наполягали на виведенні російських військ зі своїх територій. Білорусія під тиском Росії втратила монополю національного контролю над газотранспортною системою. Того ж домагається «Газпром» від України.

Контекст існування більшості держав-сегментів колишніх імперій, російської та радянської, за винятком країн Балтії, що мали досвід суверенних держав у міжвоєнний період, а також Казахстану, Туркменістану і власне Росії (тобто країн, багатих природними ресурсами), зумовив збереження низького рівня їх здатності до самостійного управління територіями [8, с. 134].

Пострадянські держави, які не стикнулися з проблемою сепаратизму, вже достатньою мірою захистили свій суверенітет і в основному завершили проєкти державного будівництва. Ці країни також довели на практиці свою здатність протистояти в разі необхідності тиску як з боку Москви, так і Вашингтона. Як приклад можна навести Узбекистан, який в 1992 і 2006 роках вступав в ОДКБ, а в 1999 і 2012 роках виходив зі складу членів. Тим не менше, як показують останні події в Україні, доля більшості пострадянських країн знаходиться в руках глобальних гравців, а тому питання про здатність багатьох з пострадянських територій перетворитися на справді суверенні національні держави поки відкрите. Однак владні еліти вже навчилися використовувати і США, і європейські структури, так і російський фактор як інструмент у власній боротьбі за виживання і доступ до матеріальних ресурсів.

Ці історичні аспекти, та породжені ними геополітичні та ментальні обставини, не можуть ігноруватися при дослідженнях пострадянських трансформаційних процесів, набуваючи особливого значення при порівняльному аналізі факторів та обставин успішності/неуспішності демократизації.

Повертаючись до того факту, що після дезінтеграції Радянського Союзу більшість його колишніх республік задекларувала шлях демо-

кратизації, зазначимо: їх державні інститути відіграли у цьому процесі суперечливу роль.

З одного боку, очевидно, що бюрократична «розбудова держави» замість уваги до захисту прав людини, сприяння громадянському суспільству спричинила вагомі авторитарні деформації у нових незалежних державах. В умовах відсутності сталої демократичної традиції в більшості країн колишнього СРСР особливості існуючої державності стали однією з перешкод на шляху демократичних змін, що призвело до формування гібридних або відверто авторитарних режимів.

З іншого боку, немає держави – немає демократії: держава повинна бути достатньо сильною та ефективною для здійснення демократичною трансформації. В іншому випадку держава відчуває конкуренцію з боку інших суб'єктів політики, у т.ч. не лише нелегітимних, а й нелегальних – серед них фінансово-промислові групи, бюрократичні угруповання, сепаратисти, організована злочинність та ін., метою яких аж ніяк не є демократизація.

Вагомі актори світової політики – наднаціональні організації, транснаціональні корпорації, неурядові організації – дуже часто негативно впливають на держави із слабким суверенітетом. Комерційні структури радо ведуть справи з корумпованим держапаратом, ділячи прибуток з елітою та зневажаючи потреби та інтереси решти населення.

Держава, що неспроможна ефективно контролювати обіг зброї та допускає масові прояви нелегітимного насилля, характеризується слабкою державністю – а саме сильна державність є передумовою успішного демократичного транзиту. Демократія можлива лише там, де існує ефективна держава – відносно цієї тези збіглися позиції вже згаданих класиків транзитології Д. Растоу, Х. Лінца та А. Степана.

Осягнення цього постулату потягнуло за собою підвищення уваги до держави як до фактору транзиту. Введення категорії «державної спроможності» в аналіз транзитів та використання неоінституціонального підходу дозволило підійти до питання одночасно з інституціонального та процесуального боку. Держава стала сприйматись не просто як достатня для транзиту інституціональна структура, але вже з урахуванням геополітичних та історичних реалій, які ігнорувалися класичною транзитологією. В межах моделі, де інститути, процедури та контекст об'єднувалися при дослідженні держави як рамки трансформаційних процесів, народилася концепція третього (поряд з побудовою демократії та ринкової економіки) переходу посткомуністичних транзитів: від сателіта або імперської периферії до суверенної держави.

Така теоретична адаптація моделі транзиту була обумовлена негативним досвідом переходів, коли розпад авторитарних інститутів в процесі демократичного транзиту не лише не тягнув за собою формування оновлених, прогресивніших інститутів, але мав значні негативні соціальні та економічні наслідки, що аніяк не сприяли переходу до демократії.

Крім того, сучасна транзитологія відмовилася від лінійної логіки переходів. На зміну ній прийшло розуміння різновекторності розвитку, формування гібридних режимів та низки «демократій з прикметниками». Вірогідно, демократизація і надалі втрачатиме провідне місце в дискурсі транзитологів, а вироблення загальноприйнятої типологізації недемократичних режимів нового типу, що виникають внаслідок транзитів, стане на порядку денному як одне з основних завдань цієї субдисципліни.

Досвід держав Центральної та Східної Європи показав, що частогусто сам термін «держава» несе негативні конотації, зокрема через ототожнення з владою комуністичної партії. А це мало наслідком, на противагу теоретичним побудовам Д.Растоу, відсутність автоматичної лояльності громадян державі, відсутність співробітництва з органами влади та відсутність глибокої поваги до адміністративних та політичних рішень, тобто низку складнощів, що утруднювали демократизацію та непритаманні демократичним суспільствам. Особливо рельєфно це проявилось в країнах пострадянського простору. Звідси – економічна поляризація суспільства, фінансові кризи, сепаратизм, ксенофобія тощо. Політична фрагментація та деградація держави роблять неможливим здійснення ліберальних свобод, тобто неспроможна держава загрожує ліберальним цінностям настільки ж фундаментально, як і авторитарна влада.

Сильну державу вважають передумовою функціонування демократичного режиму також Філіп Шміттер та Террі Карл. Національний суверенітет – одна з умов, які вони додали до класичних інституціональних ознак Р.Даля. Держава повинна бути суверенною та діяти незалежно від політичних систем більш високого рівня. Чи насправді демократичною є система, якщо виборні керівники не в змозі прийняти обов'язкові для всіх рішення без їх затвердження ззовні? Наявність дієвого суверенітету справді є однією з проблем сучасної демократії. Шміттер веде мову про взаємозалежність держав, що склалася внаслідок процесу глобалізації. Всі сучасні демократії, навіть найбільші та наймогутніші, вплетені у складну сітку взаємозв'язку з іншими демократіями, а також з деякими автократіями. В принципі, обрані

національні лідери не підзвітні будь-якій іншій владі, щ обула б вищою за конституції їх власних країн. Однак на практиці вони доволі обмежені у здатності контролювати рішення транснаціональних компаній, розповсюдження ідей, пересування осіб через кордони, вплив політики сусідів та інші фактори. Оскільки їхня влада обмежена кордонами держави, вони все менше здатні забезпечити добробут та безпеку своїх власних громадян. Лексикон американської політичної науки збагатився терміном «perforated sovereignty» («ушкоджений суверенітет»), у якому концептуалізувалося розуміння системності тиску на сучасну державу з боку ТНК, НУО, інших держав ззовні; регіонів, груп тиску, опозиції – зсередини.

Тим не менше, для об'єктивного порівняння пострадянських політичних режимів, а також динаміки їх демократизації недостатньо використання згаданих вище концепцій «демократії з прикметниками», рівно як і класичних теорій транзитології. В процесі демократизації вагоме місце займає здатність держави до ефективного функціонування («державна спроможність»).

Висновки. Класична парадигма демократичного транзиту, що склалася на початку 1990-х років в західній політичній науці та була некритично запозичена домінуючим вітчизняним дискурсом, виявилася неспроможною пояснити суперечливі наслідки пострадянських трансформацій. Це привернуло значну увагу до контекстуальних та структурних факторів, що впливають, інколи визначально, на транзит. Для пострадянських країн автор пропонує зосередитися на історичному минулому політичних систем, зокрема оцінити внесок інституціональної та ментальної спадщини СРСР. Важливе значення в цьому контексті мають геополітичні настанови еліт колишніх республік (що можуть орієнтуватися як на ту чи іншу ступінь реінтеграції пострадянського простору, так і на закріплення його остаточної дезінтеграції аж до вступу в конкуруючі геополітичні спільноти). Крім того, не можна недооцінити і таку структурну передумову демократизації, як державну спроможність – тобто ефективний контроль держави над власною територією, наявність механізмів реалізації адміністративних і політичних рішень, підтримання правопорядку тощо.

Перспективи подальшого дослідження зазначеної проблеми полягають у аналізі соціально-економічної структури суспільств, що демократизуються, суспільного менталітету, історичного минулого як важливих факторів, що або сприяють успішності демократичного транзиту, або ведуть до утвердження різного роду гібридних політичних режимів.

Бібліографічний список:

1. Колодій А. Особливості перехідного процесу і вибір демократичних інститутів в Україні / Антоніна Колодій. – Політичний процес в Україні: стан та перспективи розвитку. – Львів, 1998. – С. 44–55.
2. Мельвиль А. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Мельвиль. – МОНФ, 1999. – 106 с.
3. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? / Олександр Романюк // Політичний менеджмент [текст]. – 2007. – № 2 (23). – С. 3–11.
4. Rustow D. Transitions to democracy: Toward a Dynamic Model / D. Rustow // Comparative Politics – 1970, Volume 2, – № 3, – С. 337–363.
5. Linz J., Stepan A, Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore-London, 1996. – 504 p.
6. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк. – Харків : ХДАК, 2011. – 376 с.
7. Холодковский К. Консолидация элит: общественный пакт или верхушечный сговор? /К. Холодковский // Куда идет Россия? Общее и особое в современном развитии [текст]. – М., 1997. – С. 125–133.
8. Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H.Hale // World Politics – 2005. – Vol. 58. – № 10. – P. 133–135.

Стаття посвящена проблемам концептуализации постсоветских политических трансформаций. Дан обзор основных структурных и исторических факторов. Внесены предложения по обновлению транзитологической парадигмы и направлений дальнейших исследований.

The article is dedicated to the problems of conceptualization of post-soviet political transformations. The overview of main structural and historical factors is given. Proposals on modernizing the transit paradigm and ways of future researches are given.

Стаття надійшла до редколегії 19.12.2014